

УДК 930.24-027.553:947.7“16/17”

Багро С. О.

УЯВЛЯЮЧИ КОЗАЦЬКУ ВІТЧИЗНУ: ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ АСПЕКТ ПОНЯТТЯ (друга половина XVII – початок XVIII ст.)

Ця стаття є спробою означити особливості територіального сприйняття своєї батьківщини в козацькому середовищі. Для цього проаналізовано розходження між поняттями вітчизни, України та Малоросії, а також окреслено сферу їхнього перетину. Для вирішення проблеми залучено візуальні джерела.

Ключові слова: вітчизна, Україна, Малоросія, спільнота, єдність, територія, простір.

Побутування поняття вітчизни в козацькому середовищі нещодавно стало окремим предметом дослідницької уваги. Одним із принципових аспектів у його вивченні є потреба з'ясування меж, які би відображали уявлення представників Війська Запорозького про свою батьківщину. Услід за Френком Сисином це питання намагається вирішити Зенон Когут [12; 21]. З їхніх праць видно, що дослідження територіального виміру поняття вітчизни заслуговують на особливу увагу.

Одним із найважливіших джерел для вивчення історії понять є словники та енциклопедії. Фіксуючи певний зріз уявлень про слововжиток, вони дають можливість простежити зміну концептів [13, с. 31–33]. Однак козацькою спільнотою не було запропоновано окремого тлумачення поняття вітчизни. Тому дослідникам лишається аналізувати риторичні практики його використання. Завдяки цьому було помічено, що в козацькому середовищі після змін, спричинених війнами Богдана Хмельницького, поширюється уявлення про власну козацьку батьківщину – Україну або Малоросію [2].

Раніше поняття Малоросії використовувалося церковними діячами для власних потреб і не мало того політичного виміру, який йому згодом надав Хмельницький, намагаючись заангажувати московського царя в конфлікт з Річчю Посполитою [22, с. 25–30]. Поняття ж України могло вказувати на прикордонні території [22, с. 31–41]. Вони використовувалися по-різному навіть після того, як

почали позначати козацьку вітчизну. Згідно з припущенням Френка Сисина, «Україною» частіше називали території на правому березі Дніпра, а «Малоросією» – на лівому [21, с. 14–15]. Вибір слова міг зумовлюватися врахуванням мотивів адресата. За спостереженням Наталі Яковенко, Богдан Хмельницький у зверненнях до козацької спільноти віддавав перевагу назві «Україна», а в листах до московського царя – назві «Малоросія» [22, с. 28]. Таким чином він апелював до руського минулого козацтва, нагадуючи царю, що той як правонаступник києворуських князів мусить захищати свою царську «отчину» [7; 10]. Однак поняття «нашої» козацької «отчини» та «його» царської «отчини» не були тотожними, хоч в обох випадках їхнім об'єктом виступала «Малоросія». Разом з тим «Україна» також могла мати кілька іпостасей, що видно з листа Адама Кисіля до коронного канцлера від 1 травня 1652 р. Кілька разів Україну тут названо «нашою», тобто шляхетською, а згодом – «козацькою» [8, с. 640–642]. Очевидно, що мова йде про один і той самий об'єкт, який може виконувати різні, навіть опозиційні ролі. Зважаючи на це, абсолютний знак рівності між поняттями вітчизни, України та Малоросії ставити не можна.

Проте спроби відшукати кордони козацької вітчизни неминуче виводять дослідників на згадки, подібні до тієї, що міститься в листі подільського полковника Михайла Зеленського про ворожі дії Остапа Гоголя: «отимает рубеж Украины, отчины нашей, по Мурахву реку, увещевает меня, чтоб я

в заграничне воеводство Могилевское не вступал» [1, т. 11, с. 470]. У цьому випадку слово «рубейж» стосується України, поняття ж вітчизни набуває тут територіального виміру опосередковано через об'єкт, до якого прикладається. Однак проблема уявних чи офіційних кордонів України/Малоросії виходить за межі компетенції цієї роботи. Чи мало поняття вітчизни територіальний вимір без такого посередництва?

У першому номері «Киевской старины» 1882 р. було опубліковано портрет Богдана Хмельницького в повний зріст (див. додаток). Він помітно вирізнявся серед інших не так гетьманським зображенням, подібним до добре знаної гравюри Вільгельма Гондіуса, як символічними елементами довкола та невеликими текстовими вкрапленнями. В одному з них заслугою гетьмана названо звільнення «отечества» від ворогів, а внизу картини розміщено зображення козацьких територій. Саме з них редактори часопису починають опис картини: «У ног Богдана Хмельницкаго изображена а vol d'oiseau¹ система рек, орошающих Украину: Днепр, с притоками, Днестр и Буг, а лежащими на берегах этих рек булавами (собственно, должны были быть изображены не булавы, а перначи, как знаки полковничьяго достоинства) отмечены казацкие полки, находившиеся под управлением гетмана. У каждой булавы надпись обозначает название полка. На низовьях Днепра изображена палатка, с воткнутыми у входа ея бунчукомъ и булавою. Палатка эта изображает Сечь Запорожскую...» [16, с. 229]. Виокремлення неточностей у позначенні «полків» Хмельницького дало змогу редакторам припустити, що створено картину було за значний час по смерті гетьмана, коли інформація про деталі його адміністративних перетворень встигла змінитися та призабутися. Концентрація дослідницької уваги на «полках» зумовила пізніші інтерпретації картини. На це вказують навіть її історіографічні назви: «Богдан з полками», «Хмельницький з полками», «Богдан Хмельницький з полками» [11, с. 60–66].

Текстові фрагменти можуть допомогти помітити несамоочевидні, приховані, смисли зображень. Так, зокрема, під групою людей ліворуч від Хмельницького біля його ніг є підпис: «А Ляхам так страшно, что где либо повеют ветры, вси яко Хмельницкий идет разумеют» [16, с. 230]. З цього можна припустити, що перед нами символічне зображення пройнятих страхом ворогів Хмельницького. До того ж цей напис, за спостереженням дослідників, пов'язує всю картину з п'єсою «Милость Божа...» 1728 р., звідки, вірогідно,

його запозичено [9, с. 303]. П'єса стала відомою в історіографії завдяки публікації Михайла Максимовича [19]. Зважаючи на невелике її поширення у XVIII ст., появу картини можна пов'язати з часом створення п'єси. Однак це питання потребує додаткового вивчення.

Згадку про вітчизну розміщено в написі по праву руку Хмельницького: «Богдан Зиновий Хмельницкий Малой России войск Запорожских козацких гетман свободивый церков Божию и отечество от врагов оних до основания поколебайвий вечно да славится: Преставися. 1657 года: Августа 17 числа, погребен Суботове полку Чегринском» [16, с. 230]. Петро Жолтовський, услід за Гнатом Хоткевичем, припускає, що цей текст є скороченням заголовка п'єси: «Милость Боžia, Украину от неудобносимых обид лядских чрез Богдана Зиновия Хмельницкого, преславного войск Запорожских гетмана, свободившая и дарованными ему над ляхами победами возвеличившая, на незабвенную толиких его щедрот память репрезентованная в школах киевских 1728 лета» та окремого її фрагмента:

*Вечной похвалы от нас есть достоин
Храбрый на земли и на море воин,
Войск Запорожских Хмельницкий старейший,
вождь изряднейший* [9, с. 303].

На картині розміщено епітафію, жанрові особливості якої принципово різняться її за структурою та функціональним призначенням від заголовка п'єси. До того ж обидва тексти мають відмінні риторичні рішення. В епітафії визволителем виступає безпосередньо Богдан Хмельницький, а не «милость Божа», об'єктом визволення є церква та вітчизна, а не «Україна» і визволення відбувається від ворогів, а не «обид». Серед подібностей можна виокремити хіба що мотив уславлення головного героя та називання його гетьманом «Войск Запорожских». Ці зауваження не заперечують можливості впливу п'єси на авторів картини, однак і перебільшувати його не варто. Погоджуємося із твердженням Ольги Ковалевської: спроби абсолютизувати тотожність п'єси та картини виглядають украй непереконливими [11, с. 65–66].

Враховання жанрових особливостей епітафії може поставити під сумнів припущення про відображення на картині візуального образу козацької вітчизни. У написі зазначено, що гетьман звільнив «церков Божию и отечество», однак картина не містить зображення церков. Не позначено на ній і згаданого там Суботова, місця поховання гетьмана. Тобто завдання візуалізувати текст епітафії в автора картини не було. Можна припустити, що в цьому випадку церква і вітчизна є клішованою парою ціннісних орієнтирів, яка

¹ Французький фразеологізм «з висоти пташиного польоту».

подорожувала по козацьких текстах у статусі риторичної необхідності [20]. Разом з тим окреслені сумніви не заперечують того, що картина відображає територіальні візії козацької спільноти.

Перемінний через постійні війни кордон України, або Малоросії, визначав межі козацького управління та поширення певних правових норм, з ним стикалися і рахувалися [5; 15]. Паралельно існували описи меж козацьких земель, покликані вражати читача своєю масштабністю, як це бачимо в «Дійствії презільной брані», приписуваному Григорію Грабянці, чи «Сказанії о войні ... Хмельницького...» Самійла Величка [17, с. 4–5; 23, с. 296]. Зрештою, відома не одна географічна карта із фіксацією українських земель. Проте на картині не позначено жодних меж. Можна припустити, що це вказує на відсутність сформованого суцільного візуального обриса власної землі в козацькому середовищі. Маркування кордону різними географічними об'єктами, річками чи горами, було звичною практикою в домодерній Європі [24]. Представники козацької спільноти також залежно від ситуації могли вказувати на «свою» територію по Віслу, Горинь, Случ чи Буг. Змінність таких маркерів, утім, демонструє їхню залежність від політичної кон'юнктури. Серед «природних» кордонів найміцніший зв'язок із козацьким простором має Дніпро (див. додаток). Після Андрусівського перемир'я він перетворюється на офіційний кордон, який ділить Україну на «вашу» та «нашу» / «свою» та «чужу». Натомість поняття вітчизни не передбачає такого поділу. Навпаки, воно дає змогу сформуванню контексту єдності козацького політичного простору по обидва береги Дніпра.

Уявлення про «спільність» у понятті вітчизни було надзвичайно важливим для шляхетської політичної культури. Річ Посполита мислилася за «спільну» батьківщину двох народів: польського та литовського. Змінюючи об'єкт вітчизни з Речі Посполитої на Україну, козацька спільнота разом з тим запозичувала уявлення про єдність власного простору. У листі Петра Дорошенка до Івана Самойловича від 22 серпня 1675 р., серед іншого, згадано про «сынов общия отчины обще рожденных». Уявлення про спільну батьківщину в цьому тексті поєднано з потребами «сея страны Украины», яку протиставлено до «той-там стороны» та «вашего краю» [1, т. 12, с. 220–225]. Слова «страна» та «сторона» в той час ще не набули принципового розходження у своїх значеннях і використовувалися як взаємозамінні синоніми [14, с. 242–260]. Таким чином, залежно від ситуації стороною може виступати вся Малоросія чи Україна, один з берегів Дніпра або навіть ще вужчі простори.

Натомість осмислення єдності та розрізнення козацького простору існувало і поза поняттям вітчизни. У листі Дорошенка до Самойловича від 3 червня 1675 р. зазначається: «призрением Божиим сей российский оба-пол Днепра раздвоен есть народ и видимся быть между собою врагами, однако обчий никто не есть нам так желательный, как мы сами себе взаимно есть есми приятельми а естли единого человека наступлением одна какая сторона нашего народа была б знищена, какой бы был пожиток из того с другой стороны и чего потом себе другая сторона надеяться имела?» [1, т. 12, с. 120]. Таким чином, те, що можна окреслити за територіальний аспект козацької вітчизни, невіддільне від уявлень про поєднання символічного «ми». Разом з тим утворення кількох політичних угруповань неминуче призводило до протиставлення їх одне одному.

Військо Запорозьке низове перебувало поза гетьманською юрисдикцією та просторовим ареалом Малоросії/України [3]. Однак це не заважало низовикам позиціювати його за батьківщину, про що яскраво свідчать листи Івана Сірка [18, с. 16, 35, 38–39, 43–44, 46, 49, 51, 56, 60]. Докоряючи запорожцям за підтримку Юрія Хмельницького, Іван Самойлович також писав до них про спільну вітчизну: «Не чаяли мы того от вас, как от братии своей и сынов единой матери нашей отчины Украины, хвататца вам сего вредительного обмана» [1, т. 13, с. 229]. Сприйняття себе частиною єдиної української козацької спільноти, вірогідно, є однією з причин регулярного втручання низовиків у політичні справи Гетьманщини [6]. Звична практика дроблення Війська Запорозького на політичні угруповання позиціювалася за негативне явище.

Прямо не передбачаючи територіальних меж, поняття вітчизни вказувало на об'єкт, який їх мав. «Україна» та «Малоросія», виконуючи роль козацької батьківщини, вбиралися в шати цього поняття, однак поза тим сфери їхніх значень могли розходитися і навіть перебувати в опозиції одне до одного. Незважаючи на практики окреслення кордону, не варто приписувати ранньомодерній спільноті звичний сьогодні спосіб уявляти власну землю у вигляді суцільної нерозривної лінії. Важливою просторовою характеристикою вітчизни є актуалізація єдності козацького простору. Для цього нерідко використовувалися природні географічні маркери, найважливішим серед яких був Дніпро. Поняття вітчизни, звісно, було не єдиною можливістю для витворення спільної ідентичності, однак його можна вважати одним із вагомих компонентів у поширенні відповідних уявлень.

ДОДАТОК

«Богдан Хмельницький з полками»²

² Публікація зображення із: Каталог українских древностей коллекции В. В. Тарнавского. – К., 1898. – № 723.

Список літератури

- Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – СПб. – Т. 11. – 1879. – 820 с.; Т. 12. – 1879. – 437 с.; Т. 13. – 1884. – 383 с.
- Багро С. Уявлення про козацьку вітчизну в сучасній історіографії / С. О. Багро // Наукові записки НаУКМА. – 2013. – Т. 143 : Історичні науки. – С. 48–55.
- Балабушевич Т. Територія та кордони запорозьких земель (1667–1775 рр.) / Т. А. Балабушевич // Історико-географічні дослідження в Україні. – 1994. – № 3. – С. 73–88.
- Білан С. «Хмельницький з полками» – перша ювілейна картина Української Держави / С. С. Білан // Вісник ХДАДМ. – 2008. – № 7. – С. 12–25.
- Василенко М. Територія України XVII віку (Розвідка з історії права) / М. Василенко // Вибрані твори : у 3 т. / М. Василенко. – Т. 2 : Юридичні праці / відп. ред. Ю. С. Шемшученко, І. Б. Усенко. – К. : Юридична думка : Академперіодика, 2006. – С. 354–371.
- Горобець В. Запорозький Кіш в політичній структурі козацької України (друга половина XVII – початок XVIII ст.) / В. М. Горобець // Запорізьке козацтво в українській історії, культурі та національній свідомості : матеріали міжн. наук. конф. – К. : [б. в.], 1997. – С. 33–43.
- Грушевський М. Велика, Мала і Біла Русь / М. С. Грушевський // УІЖ. – 1990. – № 2. – С. 77–85.
- Документи об освободительной войне украинского народа. 1648–1654 гг. / Институт истории АН УССР ; Архивное управление при Совете Министров УССР ; редкол.: П. П. Гудзенко и др. – К. : Наук. думка, 1965. – 827 с.
- Жолтовський П. М. Український живопис XVII–XVIII століть / П. М. Жолтовський. – К. : Наук. думка, 1978. – 327 с.
- Затилук Я. В. «Спадкоємці», «власники» та «охоронці» києво-руської спадщини в уявленнях мешканців Гетьманщини другої половини XVII ст. / Я. В. Затилук // УІЖ. – 2011. – № 5. – С. 28–43.
- Ковалевська О. Зображення крізь віки: іконографія козацької старшини XVII–XVIII ст. : в 2 ч. / О. Ковалевська ; Інститут історії України НАН України. – Ч. 1 : Монографія. – К. : Інститут історії України, 2014. – 314 с.
- Когут З. Кордони України: територіальні візії козаків від гетьмана Б. Хмельницького до гетьмана І. Самойловича / З. Когут // УІЖ. – 2011. – № 3. – С. 50–73.
- Козеллек Р. К вопросу о темпоральных структурах в историческом развитии понятий / Р. Козеллек // История понятий, история дискурса, история менталитета : сб. ст. / ред. Ханс Эрих Бедерер ; пер. с нем. – М. : НЛЮ, 2010. – С. 21–33.
- Колесов В. Мир человека в слове Древней Руси / В. В. Колесов. – Л. : ЛГУ, 1986. – 312 с.
- Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького (III. Державні межі. IV. Дороги) / І. Крип'якевич // Записки НТШ. – Т. 144–145. – С. 109–140.
- К портрету Хмельницького // Киевская старина. – 1882. – № 1. – С. 226–231.
- Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке. Составил Самоил Величко, бывший канцелярист канцелярии Войска Запорожского, 1720. Издана Временною комиссиею для разбора древних актов. – Т. 1. – К. : в лито-типографическом заведении Иосифа Вальнера, 1848. – VIII + 454 + 51 + XXX + II с.
- Листи Івана Сірка. Матеріали до українського дипломатію / уклад. Ю. Мицик, М. В. Кравець ; ред.: Л. Я. Демченко ; Інститут історії України НАН України. – К. : Інститут археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 1995. – 82 с.
- Максимович М. Воспоминание о Богдане Хмельницком / М. Максимович // Собрание сочинений : в 3 т. – Т. 1 : Отдел исторический / М. Максимович. – К. : Тип. М. П. Фрица, 1876. – С. 475–509.
- Плохій С. В ім'я вітчизни: вірність та зрада Івана Мазепи / С. Плохій // Соціум : альманах соціальної історії. – 2006. – Вип. 6. – С. 267–281.
- Сисин Ф. «Отчизна» у політичній культурі України початку XVIII століття / Ф. Сисин // Україна модерна. – 2006. – № 10. – С. 7–18.
- Яковенко Н. Вибір імені versus вибір шляху: назви української території між кінцем XVI – кінцем XVII століття / Н. М. Яковенко // Дзеркала ідентичності. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – початку XVIII століття / Наталя Яковенко. – К. : Laurus, 2012. – С. 9–43.
- Hryhorij Hrabjanka's The Great War of Bohdan Xmel'nyč'kyj / Introduction by Yuri Lutsenko. – Cambridge : Distributed by the Harvard University Press for the Ukrainian Research Institute of Harvard University, 1990. – 588 p. – (Harvard Library of Early Ukrainian Literature. Vol. 9. Texts).
- Sahlins P. Natural Frontiers Revisited: France's Boundaries since the Seventeenth Century / P. Sahlins // The American Historical Review. – 1990. – Vol. 95, № 5. – P. 1423–1451.

S. Bagro

IMAGINING COSSACK'S FATHERLAND: A TERRITORIAL ASPECT OF THE CONCEPT (second half of 17th – beginning of 18th centuries)

This article is an attempt to outline the peculiarities of territorial understanding of cossack's Fatherland in their environment. To deal with that issue there will be shown differences between the concepts of fatherland, Ukraine and Little Russia and the sphere of their interference. The visual sources are to be considered as well.

Keywords: fatherland, Ukraine, Little Russia, community, unity, territory, space.

Матеріал надійшов 31.03.2015